

ПРОБЛЕМА КАТЕГОРІЇ ХУДОЖНЬОГО ПРОСТОРУ У ДІАХРОННОМУ АСПЕКТІ

В останні роки у мовознавстві спостерігається посилений інтерес до категорії простору. Простір як універсальна категорія є предметом дослідження багатьох наук: філософії, лінгвістики, літературознавства, лінгвосеміотики, етнолінгвістики.

Історія дослідження художнього простору нараховує не одне століття. Корифеї вітчизняної лінгвістики (М. Бахтін, Д. С. Ліхачов, Ю. М. Лотман, С. Скварчинська, В. Халізев) намагалися схарактеризувати особливості категорії простору, описати своєрідність її буття у мові, виділити основні типи простору та мовні засоби його вираження у літературних текстах. Погляди науковців відзначалися різновекторністю підходів до класифікації і трактування основних положень аспекту, часто розходились у вирішенні просторових проблем, а інколи й різко протиставлялися. Саме тому все зримишою стає необхідність детального опису та характеристики позиції науковців стосовно категорії простору як основної форми буття та базової категорії людської свідомості у діахронному аспекті.

Наскільки нам відомо, на сьогодні ще немає робіт, присвячених систематизації та репрезентації русла окреслених проблем в їх історичному розвитку. Розгляд цього явища під запропонованим кутом зору розкриє широкі можливості для подальшого заглиблення в проблему номінації категорії простору у літературних текстах. У цьому вбачаємо актуальність та доцільність нашої розвідки.

Мета статті – визначити та проаналізувати основні підходи науковців до інтерпретації категорії простору в її історичному розвитку.

Першість у трактуванні простору належить філософії. Вчені-філософи описували простір як філософську категорію, яка відбиває основні форми існування матерії, що характеризується співіснуванням об'єктів, їхньою взаємодією, протяжністю, структурністю.

У лінгвістиці питання взаємодії та взаємозалежності часу та простору детально розробляв М. Бахтін. Він застосував термін А. Ухтомського

хронотоп до художнього світу і ввів у літературознавство: „*Суттєвий взаємозв'язок часових і просторових, котрі є художньо засвоєні в літературі, ми будемо називати хронотопом (що означає в дослівному перекладі – “часопростір,..”* [1, с. 234]. „*В літературно-художньому хронотопі, – зазначав лінгвіст, – наявне злиття просторових і часових прикмет в осмисленому і конкретному цілому*” [1, с. 235].

М. Бахтін розглядав хронотоп не лише як поєднання часу і простору, а і як напружений діалог між часом та простором. Він дає рекомендації та вказівки для вивчення структурного локального простору і соціально-історичного часу через цей простір, одночасно вказуючи на можливість переходу локального простору в метафоричний, символічний план [9, с. 9].

Дослідник із найбільшою на той час повнотою робить теоретичні, термінологічні, методологічні засади вивчення часу і простору. Але, на жаль, його праці були опубліковані лише через 30 років після їх написання.

Тому хронологічну першість у дослідженні цієї проблеми і віддають польській дослідниці С. Скварчинській. Вона у першому розділі своєї праці „*Wstep do nauki o literaturze*” розглянула часо-просторову проблему у практично-методичному та теоретичному аспектах. Мовознавець наголошувала на органічній залежності просторових засобів від роду і жанру літературного твору: одне вираження просторових особливостей у жанрі байки, і зовсім інше – в історичному романі [9, с. 5 – 6].

Свою науковою розвідкою С. Скварчинська поклала початок детальному вивченню категорії простору у літературних текстах різних жанрів.

Простір літературного твору дослідниця поділяє на *визначений* і *невизначений*. Перший представлений топографічно конкретно, другий – створюється з розрахунку на уяву сприймача. І у першому, і у другому випадках межі простору художнього твору можуть охоплювати від декількох країн до конкретного регіону, міста, села. Зважаючи на це, С. Скварчинська окреслює поняття *закритого* та *відкритого* простору. У свій час над цими ж термінами працювали Ю. М. Лотман та Д. С. Ліхачов.

Ю. Лотман у своєму дослідженні „*Структура художественного пространства*” наголошує на тому, що просторова структура тексту є своєрідною структурою художнього простору, а „внутренняя

синтагматика елементів всередині тексту – язиком просторовного моделювання” [12, с. 138].

Науковець стверджує, що *„самые общие социальные, религиозные, политические, нравственные модели мира, при помощи которых человек на разных этапах своей духовной истории осмысляет окружающую его жизнь, оказываются неизменно наделенными пространственными характеристиками”* [12, с. 138].

Отже, просторовими ознаками у художньому творі можуть виступати різноманітні факти, події, деталі, імена, пов’язані з місцем перебування, народження, життя літературного героя, які підкреслюють культуру, звичаї, традиції, колорит саме цієї місцевості.

Заслугове на увагу і лотманівська класифікація простору. Літературознавець вводить поняття „близкий – далекий”, які характеризують лексеми „свій – чужий”. Таким чином він поділяє простір на *близкий* – свій, рідний, знайомий та простір *далекий* – чужий, незнайомий. Пізніше Ю. Лотман говорить про простір *закритий* та простір *відкритий*.

На думку Ю. Лотмана, *замкненість* полягає в тому, що місце дії відбувається в конкретному місці і не виходить за його рамки, а у тексті виявляється у вигляді різних образів: кімната, дім, місто, регіон, країна. Ці образи, за його словами, наділяються такими ознаками, як „рідний”, „теплі”, „безпечний”. *Відкритий* простір – всеосяжний, необмежений, його Ю. Лотман наділяє такими ознаками: „чужий”, „ворожий”, „холодний”.

Зіставляючи поділ простору на „близкий – далекий” та „закритий – відкритий”, доходимо висновку, що закритий простір і є близьким, а відкритий – далеким. На нашу думку, поняття „близкий”, „рідний”, „свій”, „безпечний” є характеризуючими елементами закритого простору, його ознаками, так само як і „далекий”, „чужий”, „незнайомий”, „ворожий” – понятійні ознаки відкритого простору. Так, у літературному творі автор, постійно описуючи конкретну територіальну місцевість, події, пов’язані з нею, називає її рідною, близькою, своєю стороною – закритий простір, але він може виходити за рамки описаної території – розповідати про далекі країни – відкритий простір.

Коли ми говоримо про простір художнього твору, потрібно звертати увагу на межу. *„Граница делит все пространство текста на два взаимно не пересекающихся подпространства. Основное ее свойство –*

непроницаемость. То, каким образом делится текст границей, составляет одну из существенных его характеристик. Это может быть деление на своих и чужих, живых и мертвых, бедных и богатых. Важно другое: граница делящая пространство на две части, должна быть непроницаемой, а внутренняя структура каждого из подпространств – различной” [12, с. 145]. Отже, закритий простір у літературному творі існує окремо від відкритого. Наприклад, у романі М. Стельмаха „Хліб і сіль” межа ділить простір твору на два підпростори: перший – закритий – охоплює воєнні дії на території Поділля, і він є домінуючим, другий – відкритий – війна на території всього Радянського Союзу та країн-союзників проти загарбника. Другий простір у романі – епізодичний.

Розглядаючи проблему сюжету, Юрій Лотман наголошує на тому, що „пространственный континуум текста, в котором отображается мир объекта, складывается в некоторый топос” [12, с. 145]. Згаданий топос завжди наділений предметністю, так як простір дається людині у вигляді конкретного наповнення. Іноді це наповнення максимально наближається до самого автора, його побуту, знайомих, а інколи – принципово віддаляється від знайомої предметної реальності. Отже, топосами в літературному творі ми можемо вважати лексеми „село”, „місто”, „район”, „річку”, „країну” і т. п.

Д. С. Ліхачов у праці „Поэтика древнерусской литературы” неодноразово підкреслював, що внутрішній світ літературного твору залежить від реальності і відбиває дійсний світ. „Мир художественного произведения – явление не пассивного восприятия действительности, а активного ее преобразования, иногда большего, иногда меньшего” [10, с. 284]. У творі автор створює певний простір, в якому і відбувається дія. Цей простір – за словами Д. Ліхачова – може охоплювати кілька країн, а може обмежуватися однією кімнатою, тобто простору притаманний процес „розширення” та „звуження”. Простір може бути реальним (літопис, роман, повість), а може бути і вигаданим (казка).

В. Халізов виділяє замкнений та відкритий, земний та космічний, реальний та уявний, близький та віддалений простір.

Проблема простору набула дискусійного характеру і у польській лінгвістиці. Науковці, опираючись на досвід та наукові розробки своїх попередників (як польських, так і зарубіжних), продовжували вивчати

категорію простору, її класифікацію та засоби вираження у літературних текстах.

Міхал Гловінський у статті „*Przestzenne tematy i wariacje*” виокремлює два типи простору – *простір дійсності*, або *фізичний*, в якому живе людина, та *простір, підпорядкований слову*, в якому величезну роль відіграє просторова метафоризація [13, с. 560].

Простір у контексті конкретного періоду розглядає Тереза Міхаловська у розвідці „*Wizja przestrzeni w liryce staropolskiej (reconesans)*”, яка увійшла до її книжки „*Poetyka i Poezja. Studia i szkice staropolskie*”. Цілий розділ цієї праці присвячено проблемі простору і часу в поезиці Яна Кохановського. Т. Міхаловська поділяє простір на *міфічний, прагматичний, космічний*. Вона зауважує, що прагматичний простір як осередок діяльності людини складався з окремих просторових фрагментів і постав через римське право, яке розглядало кожен людський вчинок у контексті місця його здійснення [13, с. 561].

Роман Інгарден виокремлює простір *представлений* та простір *уявний*. Перший є „*стисло іманентним переважанню уявному, є його справжньою реальною частиною*” [13, с. 564], натомість інша стає продуктом авторської уяви, не ґрунтуючись на попередніх досвідах.

Р. Інгарден акцентує увагу на тому, що *представлений* простір не може обмежуватися чіткими територіальними рамками. „*Той простір, що залишається поза представленим описом у художньому творі, все рівно співпредставлений у творі хоча б через факт неможливості існування переривання простору*” [13, с. 564]. Так чи інакше автор виходить за межі основного простору, створюючи фрагментарні елементи іншого територіального простору. Наприклад, описуючи життя українських селян, їх побут, звичаї, паралельно переходить до опису життя міського населення.

Польські лінгвісти по-різному класифікують художній простір, але усі без винятку наголошують на тому, що у художньому творі простір завжди пов'язаний із місцем перебування головного героя (героїв) та місцем дії твору, тобто це територіальний, географічний простір, названий простором дійсності (М. Гловінський), прагматичним (Т. Міхаловська), простором представленим (Р. Інгарден).

У російській лінгвістиці досить детально прокоментовано окремі мовні елементи вираження категорії простору: просторові прийменники, прислівники, прикметники, іменники тощо [3, с. 321]. Але навіть у

грунтовній праці М. В. Всеволодової та Е. Ю. Володимирського ці засоби представлені частково, адже увагу дослідження зосереджено тільки на способах вираження категорії простору формами імені [2, с. 3].

На сучасному етапі розвитку напрямів просторового дослідження потрібно віддати належне молодим ученим, які, аналізуючи дослідження своїх попередників, створюють власні теорії та відкриття.

С. В. Каширина у статті „*Роль художественного пространства в постижении литературного текста*”, опираючись на праці метрів цієї галузі, створює класифікацію типів художнього простору (конкретний, абстрактний, горизонтальний, вертикальний, розширений, звужений, відкритий, закритий), дає їм поняттєву оцінку.

Конкретний простір (географічний, територіальний) – простір, який прив’язує події до певного, визначеного місця та активно впливає на суть зображуваного. Конкретність у літературному творі реалізується автором за допомогою номінації місця дії. Інший варіант вияву конкретності – створення образу простору. Автор, використовуючи в описі які-небудь деталі, штрихи, символи, спонукає читача самостійно добудувати у своїй уяві зображений у творі простір. Місце дії в цьому випадку може бути не назване взагалі, однак автору вдається „*создать образ пространства, несомненно имеющий реальный аналог: русская провинция вообще, среднерусская полоса, северный край, Сибирь и т. д.*” [4, с. 186].

Абстрактний простір – простір „глобального обобщения” [4, с. 186], що характеризується наявною всеосяжністю – „кругом” і „ніде” та нереальністю; це той простір, що не здійснює впливу на характери та поведінку персонажів [4, с. 50].

За напрямом просторової топографії виділяють горизонтальний та вертикальний простір.

Горизонтальна орієнтація простору у літературному творі перш за все виражається в топосах „відкритого простору” [8, с. 181]: поле, океан, степ, пустеля.

Вертикально художній простір може бути розбитий на три рівні: небесний світ, або „верх” (небо, сонце), реальний, матеріальний світ, або „середина” (земля, гори, річки, село) та підземний світ – „низ” (земні надра, підземне місто).

За словами С. Кашириної, простір у літературному творі здатний деформуватися, тобто може виходити за межі визначеного для нього

кордону. Цей процес залежить від автора, який легко і вільно може розширювати і розтягувати межі простору і навпаки – звужувати його.

Для літературних текстів, у яких простежується *„твердая приуроченность к определенному месту, определенным ситуациям и событиям”* [11, с. 181], характерне звуження художнього простору. Ю. М. Лотман вважає, що такий вид простору *„...является функциональным полем, включение в которое равнозначно включению в конфликтную ситуацию”* [11, с. 253].

Розтягнення, розширення простору виражається у вигляді певної траєкторії, що становить *„обобщенную возможность движения от одной точки к конечной”* [8, с. 181].

Особливості **закритого** та **відкритого** простору створюють просторову локалізацію художньої дії. Закритість простору передбачає його *„ограниченность, невозможность выхода за рамки конкретно-вещного мира, задает неспособность места сообщаться с другими компонентами мира художественного произведения”* [8, с. 182]. Відкритий простір створює необмежені можливості для спілкування.

О. О. Конрашкіна у статті *„Категории пространства, времени и хронотопа в художественном произведении и языковые средства их выражения”* зазначає, що простір, представлений у тексті, може бути конкретним, тобто зв'язаним із локальними показниками, назвами областей і т. п., або абстрактним і не мати локального вираження і зв'язку з визначеним місцезнаходженням.

Засобами вираження просторових відношень у тексті і його просторових характеристик, на її думку, слугують мовні засоби: *„синтаксические конструкции со значением местонахождения, бытийные предложения, предложно-падежные формы с локальным значением, глаголы движения, глаголы со значением признака пространства, наречия места, топонимы”* [5, с. 1219].

О. В. Кардашук зауважує: *„Простір є одним з найважливіших параметрів матеріального світу. У зв'язку з антропоцентричним характером мислення й мови, простір визначається в мовленнєвій діяльності як загальне поняття локума (місця), в межах якого здійснюється наше буття, а потім і як деякого просторового орієнтира, стосовно якого визначається місцезнаходження, місце розташування предметів”* [7, с. 36]; виходячи з цього твердження, вона дає понятійне визначення терміну „простір”.

Простір – це сукупність відношень, що означають: 1) координацію співіснуючих об'єктів; 2) їхнє розташування відносно один одного; 3) порядок розташування одночасно співіснуючих об'єктів; 4) характеристика місця розташування об'єктів; 5) напрямок [6, с. 4].

У статті „Семантичне поле простору як фрагмент мовної картини світу” О. Кардашук пропонує класифікацію лексико-граматичного семантичного поля „простір”. Дослідниця виокремлює три групи ЛГСП „простір”, кожна з яких складається з мікрополів, а ті, в свою чергу, з лексико-семантичних груп (ЛСГ).

Категорія простору широко досліджується у малих та великих літературних жанрах, джерельною базою яких є прозові та поетичні твори українських і зарубіжних письменників. Кількість праць, присвячених вивченню просторового аспекту, постійно зростає і є чималою. Багато явищ та імен залишилися поза нашою увагою, оскільки завданням статті не було охоплення та систематизування усіх наявних досліджень.

Проаналізувавши теоретичні засади системного дослідження просторових проблем та урахувавши різні підходи до розгляду видів простору, ми вважаємо актуальним і перспективним подальше вивчення регіонального простору на матеріалі художніх текстів українських письменників. У перспективі нами буде проаналізовано регіональний простір у прозових текстах Михайла Стельмаха.

Список використаної літератури

1. Бахтин М. М. *Формы времени и хронотопа в романе* / М. М. Бахтин // *Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет.* – М., 1975. – С. 234 – 407.

2. Всеволодова М. В. *Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке* / М. В. Всеволодова, Е. Ю. Владимирский. – М., 1982. – 224 с.

3. Довбня І. *Поняттєвий апарат категорії простору в сучасній лінгвістиці* / І. Довбня // *Гуманітарний вісник ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди”.* – Вип. 16. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 319 – 321.

4. Есин А. Б. *Время и пространство* / А. Б. Есин // *Введение в литературоведение : учеб. пособие* / Л. В. Чернец, В. Е. Хализев, А. Я. Эспалнек и др.; под. ред. Л. В. Чернец. – М. : Высшая школа, 2004. – 680 с.

5. Кандрашкіна О. О. Категорії пространства, времени и хронотопа в художественном произведении и языковые средства их выражения / О. О. Кандрашкіна // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – Т. 13. Серия : Филология. – 2011. – №2 (5). – С. 1217 – 1221.

6. Кардашук О. В. Семантичне поле простору: статус, структура, внутрішні зв'язки : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / О. В. Кардашук. – Кіровоград, 1998. – 18с.

7. Кардашук О. В. Семантичне поле простору як фрагмент мовної картини світу / О. В. Кардашук // Наукові праці. – Том 98. Випуск 85. Серія : Філологія. Мовознавство. – Кіровоград, 2009. – С. 35– 38.

8. Каширина С. В. Роль художественного пространства в постиженні літературного текста / С. В. Каширина // Вестник Оренбургского государственного университета. – Оренбург, 2006. – № 9, Ч. 1. – С. 180 – 185.

9. Копистянська Н. Напрями вивчення часу і простору в літературознавстві слов'янського світу / Н. Копистянська, Н. Григораш // Слов'янські літератури : доповіді ; XIII Міжнародний конгрес славистів. Любляна, 15 – 21 серпня 2003 року. – К., 2003. – С. 5 – 35.

10. Лихачов Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Д. С. Лихачов. – М. : Наука, 1979. – 303 с.

11. Лотман Ю. М. В школе поэтического слова: Пушкин, Лермонтов, Гоголь : [книга для учителя] / Ю. М. Лотман. – М. : Просвещение, 1988. – 352 с.

12. Лотман Ю. М. Проблема художественного пространства / Ю. М. Лотман // Структура художественного текста. – М., 1970. – С. 137 – 153.

13. Циховська Е. Д. Проблематика літературного простору в працях польських учених / Е. Д. Циховська // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство : міжвуз. зб. наук. ст. – Вип. XXI. – Бердянськ : БДПУ, 2009. – С. 560 – 566.

Анотація

У статті проаналізовано розвиток категорії художнього простору в історичному ракурсі. У центрі дослідження перебуває вчення вітчизняних та зарубіжних лінгвістів про категорію простору та варіативність її типів. Також розглянуто мовні засоби вираження художнього простору у літературних текстах.

Ключові слова: *категорія простору, художній простір, види художнього простору.*

Аннотация

В статье проанализировано развитие категории художественного пространства в историческом аспекте. В центре исследования – учение украинских и иностранных лингвистов о категории пространства и вариации её типов. Также рассмотрено языковые средства выражения художественного пространства в литературных текстах.

Ключевые слова: категория пространства, художественное пространство, виды художественного пространства.

Summary

The article analyzes the development of the Art Space Category in the historical aspect. The works of Ukrainian and foreign linguists about the space category and variants of its types are being researched. The article also considers linguistic ways of the Art Space expression in literature texts.

Key words: the space category, the art space, the art space kinds.

УДК 811.161.2'373.2-112

Денисюк В. В.

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

АДАМ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Власні назви становлять собою динамічну єдність лінгвального змісту й культурно-історичного тла. Особливість пропріативів – це їх здатність до деривації та апелятивації. Онім, зокрема антропонім, запозичується разом зі своїм символічним значенням і, входячи в мову-реципієнт, зазнає семантичної трансформації, в результаті чого може вживатися у стійких сполученнях – фразеологізмах. Фразеологічні одиниці із власними назвами завдяки наявності ономастичного компонента легко розпізнаються і створюють замкнуту мікроструктуру мови. З цього погляду цікавими є ті фразеологізми-інтернаціоналізми, що виконують надкультурну функцію.

Власні назви у складі фразеологізмів української мови докладно проаналізовані в багатьох статтях і дисертаційних дослідженнях (див. праці А. Кравчук, В. Леснової, І. Мілевої, О. Мороз, Н. Пасік, Л. Скрипник, Т. Юрченко та ін.). У нашій розвідці проаналізуємо особливості входження й семантичної адаптації фразеологізму *від Адама*.